

Жанрово-стильові особливості "Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" Івана Котляревського

Означений Пантелеймоном Кулішем як "Ода князю Куракіну" твір сьогодні не перебуває в полі активної наукової обсервації: можливо, позначається стереотипне уявлення про нього як текст менш художньо вартісний, не канонічний взірець ("архітвір") нового українського письменства, а етикетний вірш, на який первісно не покладалася висока естетична місія.

Стильову природу "Пісні..." чи не вперше коротко схарактеризував І.Франко, простеживши синкретичний характер, а саме нерозчленованість барокових і просвітницьких світоглядних та жанрових рис: він "був безпосереднім продовженням давніших українських віршів, але також не менше, як інші українські твори, навіяний новочасним духом гуманності й лібералізму" [14, с. 260]. Спробою "поєднати традиційну українську різдвяну або новорічну віршу з російською одою часів розквіту класицизму" [1, с. 63] її вважали Д.Чижевський, Є.Кирилюк, Г.Нудьга, П.Волинський, М.Яценко. Згадані вчені зазначали, що твір репрезентує процес втрати одою традиційних для неї (у класицизмі – канонічних) жанрових рис, однак далі констатації не йшли. Слушними видаються міркування Т.Бовсунівської [2, с. 57] про специфіку функції комічного в реалізації просвітницької ідеї, однак залишається простір для деталізації змістово-формальної сфери "Пісні...". Тож наша *мета* – схарактеризувати синкретичну природу твору, простежити процес "змішання" жанрів (оди, панегірика, бурлескно-трагедійної орації), детермінованих культурними й мистецькими реаліями кін. XVIII – поч. XIX ст.

Вірш І.Котляревського, що, на жаль, перебуває на маргінесах літературознавчого осмислення, часто називають одою. Однак чи "Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" відповідає цій жанровій кваліфікації? Вірогідно, спричинилося до такої номінації насамперед винесене в назву поняття "пісня" (грец. *ода*). У тексті твору виразно помітні й інші основні змістові й формальні ознаки жанру: ідеалізація адресата, уславлення його мудрого й подвижницького керівництва, компліментарний стиль викладу, суто жанрові композиційні прийоми (вступ як звернення до античного персонажа, наявність ліричних відступів, позірна "лірична невпорядкованість", прикінцеве славослів'я

тощо). Водночас мовностильове вирішення вірша не відповідає канонічним приписам.

За традицією, ода є жанром високого стилю, для якого властива патетичність, вишуканість словесного оформлення героїчного сюжету. У "Пісні..." І.Котляревського, навпаки, актуалізується народна, розмовна лексика, котра відповідає способу думання і висловлювання простолюдина. Можна припустити, що такий авторський прийом визначений класицистичними правилами, які диктували сувору диференціацію мовного стилю з огляду на предмет зображення: про високе (трагедійне, героїчне) говорилося книжною мовою (як її усталеними варіантами – латинською, грецькою, старослов'янською), про побутове (комедійне) – народною. Втім, такий висновок спрощує сутність бурлескно-травестійної й пародійної практики українських письменників XVIII ст., яка базувалася на глибинних світоглядних і стильових засновках перехідної доби.

Саморух українського письменства до демократизації, відхід від риторичного канону здійснюються у ряді творів мандрівних дяків. Найбільш типологічно близьким до "Пісні..." текстом у цьому сенсі нам видається "Вірша, говоренная гетьману запорожцями на світлий празник Воскресеніє Христова 1791 года", в якій у бурлескно-травестійному тоні подано біблійний сюжет про місію Ісуса Христа, котрий "смертію смерть поправ". За позірною комізму змальованих ситуацій зберігається серйозна спрямованість на відображення зовнішніх проявів духовного торжества мирян у зв'язку з найбільшим християнським святом – Пасхою. Екскурс у старозаповітне минуле, як і в містерії, дозволяє усвідомити ідею спасіння і царства небесного: "Адаме, грай!/ Одпертий рай,/ Іди, поспішайся! Райським плодом/ З усім родом/ Рад будь, утішайся!/ Веди всіх вряд/ У райський сад/ Яблука збирати,/ Їж од древа,/ Бо вже Єва/ Не буде вмирати!" [12, с. 176].

"Віршу..." презентовано конкретній особі. І хоч гетьман не фігурує як персонаж, автор, без сумніву, вдаючись до барокового підтексту й натяку, вводить його в одне з собою рецептивне коло, сприймає за свого. Тож, за задумом наратора, адресат має розуміти приховані філософські і публіцистичні шари твору: не тільки тішитися з комічного, дотепного вітання, але й адекватно реагувати на сатиричні пасажі "Доповнення до великодньої вірші", адже сатира, на думку сучасників, "лікує рани недоліків". Тож етикетний вірш (святкова орація) відходить від свого жанрового стереотипу і стає синкретичним художнім явищем, у якому поєднані ознаки кількох жанрів (віншування, сатира, травестія) і завдань (розважити, викрити, повчити).

Власне, у "Пісні..." І.Котляревський використовує вже випробувану в "Енеїді" поетику бурлеску, яка віддзеркалює традиції народного сміху, що вступає у полеміку зі світом офіційної культури, ієрархічних зведень законів і приписів. Переважання комічного, на думку Т.Бовсунівської, "стало реакцією, з одного боку, на пріоритет сакрально-піднесеного в давній українській літературі, а з іншого – на класицистичну естетику просвітників, що заповонила російську літературу (українське письменство в той час витлумачувалось як частина загальноросійського, тобто це давало право українським авторам співвідносити свою літературну діяльність з процесами, які відбувалися в російській літературі)" [2, с. 9]. Класицистичні вимоги вплинули і на вибір сюжету та ідейно-тематичну атрибутику: якщо мандрівні дяки послуговувалися християнськими мотивами, образами, символами, жанрами (бароковою естетичною системою), то І.Котляревський звернувся до європеїзованого образу античності в її просвітницькому розумінні. Відтак його "Пісня..." – це водночас і панегірик, і "вірша" з затаєними бароковими смислами, й ода добродійникові – правдоподібному ідеалові доби, котрий не готується смиренним богоугодним життям до царства небесного, а примножує щастя й добробут на землі.

Твір має триєдину композицію: вступ (традиційний одичний зачин, у якому письменник апелює до богів, муз тощо), основна частина, де описані чесноти адресата, висновки (славослів'я з побажанням усіляких земних і небесних благ).

На початку ліричний герой просить у міфічного грецького співця Орфея дару натхнення, аби якнайточніше і найдотепніше звеличити значну особу, "Пана любого того,/ Що і паном будь уміє,/ І як батько не жаліє/ Живота для нас свого" [5, с. 237].

Як обов'язковий сюжетний і символічний антураж оди у "Пісні..." виступає образ чудодійного музичного інструмента (модифікованої Орфеевої кифари), який сприяє вияскравленню майстерності поета, посилює його захоплені словоспів. Українська національна проблематика спричинюється до травестіювання канонічної формули: Орфей постає як мандрівний козак-характерник, у якого "кобза гарна,/ Кобза дивная така,/ Що лиш забряжчиш руками,/ То і гори з байраками/ Стануть бити гопака" [5, с. 237]. Виходить, що І.Котляревський, як і в "Енеїді", освоює античний простір, перелицьовує його: роль диво-співця, творця національної мистецької краси й користі відіграє кобзар-запорожець. Тож перебирання у власні руки традиційного народного інструмента для того, щоб грати

"пісню гарную на ней", можна тлумачити і як творчу спадкоємність, і як преромантичну ідеалізацію козака – "душі правдивої".

Як і в "Енеїді", я-герой зізнається, що з "музами не знається", "тільки трохи чув про них", тобто в оспівуванні чеснот свого адресата має намір свідомо відійти від високого класицизму з його традиційними словесними формулами й образотворчими канонами. Тому властива оді гіперболізація досягнень вельможі зводиться до жартівливої просторічної констатації: "Та і музи лоб нагріють,/ Доки проспівать успіють/ Половину діл твоїх" [5, с. 238].

Обов'язкова для компліментарної оди розповідь про нагороди генерал-губернатора ведеться у стилі народного розмовного перебільшення і порівняння: "Нельзя зглянуть очами/ На жупан твій со звіздами,/ Як на сонце серед дня" [5, с. 238], шия шляхетного пана гнеться "од стьожок" з державними нагородами, серед яких – "высшій орденъ св. Андрея Первозванного" [10, с. 2]. По-бароковому квітчасто перелічені відзнаки, дані "не Черніговом, не Полтавою", а імперською столицею, на думку ліричного героя, засвідчують визнання монархом чесних "трудів" О.Куракіна, котрий "не за пічкою валявся/ Що попав к царю під лад" [5, с. 238]. Отже, зберігається класицистична настанова на уславлення відданого й працюючого придворного, котрий вірою і правдою служить помазаникові Божому.

Остання частина "Пісні..." присвячена передбаченню посмертної слави видатного можновладця. Концепт слави у контексті твору тлумачиться як просвітницьке добродіяння ("добродетель") – найвища моральна чеснота, що вимірюється послідовними милосердними вчинками для блага ближнього. Відтак безсмертя, за філософською концепцією Просвітництва, не стільки в царстві небесному, однозначне розуміння якого піддається іронії ("Хоть попи не забурмочуть,/ Хоть бляяти не захочуть/ Вічну пам'ять по тобі..."), скільки у вдячній земній пам'яті, бо "слава з тілом не ложиться/ У могилу нічия". Це і є істина ("правда"), сенс існування людини у моральній системі праведної доброчинності.

"Пісня..." завершується характерним для оди славослів'ям, утім, коротким і промовистим: поет, вітаючи О.Куракіна з Новим роком, бажає здоров'я, довголіття ("Скільки жив, як кажуть люди,/ В світі Мафусал святий") і громадської активності ("І над нашим ще народом/ Ще хоч трохи попануй!") на благо вдячних полтавців.

Ощадливо лаконічна, помірно компліментарна манера оди спричинена закономірною тенденцією митців-просвітників до збереження особистої гідності, самоповаги, а не розчинення постаті поета в пафосному

схваленні чеснот адресата. За слухним спостереженням Т.Бовсунівської, тут "сміхова лексика функціонує як стверджуюча, вона не знижує об'єкт зображення, а підносить його" [2, с. 57].

Такий варіант прочитання "Пісні..." у класицистичному сенсі. На перший погляд, у тексті дотримано найголовніші модуси стилю: ідеал громадянина, вірного короні, високоморального й професійного провідника народу, апологета "общого добра". Поет, як у канонічній оді, розважаючи повчас, прищеплюючи своєму читачеві смак до раціонального й відповідального життя.

Водночас підкреслимо, що "Пісня..." має ряд непрозорих, не коментованих алюзій, розшифрування яких не піддається суто класицистичному поясненню. Тож слід згодитися з І.Айзенштоком, котрий ще в 1928 році зазначав, що "ні походження "Оди", ні сам "смысл" її не можна вважати остаточно встановленим" [1, с. 60], тим більше, що "ледве чи можна вагаться в тім, що для сучасників (як, десь певно, й для самого автора) "Ода" була зовсім не пародією, бурлеском, не травестією, а в значній мірі писалася й сприймалася серйозно" [1, с. 62].

У наших міркуваннях виходимо з тези І.Айзенштока, який убачав у "Пісні..." часткове наслідування *композиційної схеми* російської оди, а також натякав на *стиль* столичних одописців, цитуючи для прикладу уривок "Эпистолы о стихотворстве" О.Сумарокова про специфічне розгортання теми в цьому класичному жанрі ("...скидает всюду взгляд,/ Взлетает к небесам, свергается во ад/ И, мчась в быстроте во все края вселенны,/ Врата и путь везде имеет отворенны" [1, с. 62]) й захоплюючись парадоксальним поєднанням із традиційним українським пародійним віршем. Причому вчений зазначав: те, "що нам може видатися пародією чи сатирою, справді було лишень своєрідним прийомом" [1, с. 62]. Наше завдання – віднайти затаєні смисли "Пісні...", які прирошують її зміст, надають виразного національного звучання.

Для цього слід зробити екскурс в історію взаємин О.Куракіна як першого цивільного генерал-губернатора краю з полтавцями. Як відомо, родовитий князь, досвідчений політик, наділений неабиякими організаторськими здібностями, службовою активністю, прибув в Україну у березні 1802 року, щоб очолити Малоросійське генерал-губернаторство з двома губерніями – Полтавською та Чернігівською.

Історик та краєзнавець В.Жук уважає, що "у Санкт-Петербурзі в часи Олександра I все ще боялися "малороссийской опасности". Це сприяло тому, що до Полтави, як і взагалі в українські міста, призначалися адміністраторами люди з найбільш упливових і найбільш "без лести

преданных" аристократичних родів. У той же час кращих людей з України, випускників Києво-Могилянської академії, Слов'янської семінарії та інших закладів забирали до російських міст" [3, с. 27–28]. Справді, так здійснювалася імперська політика русифікації й асиміляції українства, його суспільного устрою й ментальності. Але в Полтаві "по уваженію епохи всему свѣту извѣстной" [3, с. 27–28] процес політичної й культурної експансії "на Південь" набував особливого символічного значення у зв'язку з баталією 1709 року. Перемога Петра I асоціювалася з остаточним утвердженням російської влади в Україні, тому Полтава, "як рідко інше місто, протягом 30–40 років з початку XIX ст. одержала з Санкт-Петербурга, за словами М.Рудинського, "такий пишний аристократичний букет" високопоставлених високоосвічених чиновників" [3, с. 28], серед яких був і О.Куракін. Зрозуміло, що, будучи продуктом європеїзованого ще Петром I, позбавленого національної своєрідності російського дворянства, князь займався прогресивною з просвітницької точки зору діяльністю – цивілізацією українських земель, наданням їм уніфікованого культурного вигляду. Звідси його цілком позитивне для столичної ментальності бажання зробити "Полтаву въ маломъ видѣ Петербургомъ" [9, с. 2], наслідуючи навіть архітектурну схему "північної Пальміри".

За даними І.Павловського, "въ моментъ открытія губернии, Полтава была очень скромнымъ городкомъ, какимъ она была во время Гетманщины и, сделавшись губернскимъ городом, начинаетъ преобразовываться по новому типу. Во всей ея истории, едва ли возможно найти другой моментъ, когда въ ней общественная, экономическая жизнь и самая фізіономія города потерпѣла такое быстрое и рѣзкое измѣненіе, как именно въ эти немногіе годы, когда генераль-губернаторомъ былъ князь А.Б.Куракинъ (1802–1808)" [9, с. 34]. Незважаючи на швидку розбудову міської інфраструктури (кам'яних будинків, вулиць, парків, водогону), розвиток економіки й промисловості, широку благодійну діяльність, продумане формування розгалуженої мережі освітніх (початкових шкіл, училища для дворян) та медичних закладів, соціальних установ (богадільень), створення плану міста й установа меж губернії, які пропонував та здійснював новий очільник, полтавці виявляли опір столичним новаціям.

З одного боку, полтавська старосвітська шляхта ще пам'ятала козацькі вольності і намагалася зберегти традиційні права й автономні свободи в загрозованих політичних обставинах, але далі бажань і намірів не йшла; з іншого боку, запроваджені князем зміни могли призводити до соціальної й особистої розгубленості краян перед видимою загрозою

руйнування звичного суспільного устрою, патріархальної традиції, установлені системи цінностей, на які зазіхала імперія з постульованою губернатором модерністю.

Відтак сьогодні можна глибше зрозуміти, чому позитивні просвітницькі – у значенні етичної системи доби – реформаторські заходи О.Куракіна сприймалися неоднозначно. Замість висловлювання традиційного для тотального хорového мислення столиці схвалення або справедливої оцінки господарської активності губернатора, ментально дезорієнтоване полтавське дворянство неодноразово лагодило депутацію "въ Петербургъ съ жалобой Императору на князя" [9, с. 41]. Формальною причиною скарги було небажання О.Куракіна підтримати відрядження делегації до столиці у зв'язку з проблемою врегулювання майнових і земельних претензій, що виникли в результаті прийняття Сенатом указу від 2 липня 1803 року, який "предписывалъ, чтобы дѣла, ищущихъ свободы отъ владѣнія помѣщиковъ десятилѣтней давности не относить" [9, с. 37]. Шляхта Полтавської губернії клопоталася про скасування закону, вбачаючи в ньому порушення давніших, утрадиційнених, а отже, "правильних" вольностей, які отримувало дворянство й козацька старшина у 80-і роки XVIII ст. Однак справжньою підставою, на нашу думку, було усвідомлення російської узурпації влади прийдшим князем і пошук управи на нього у "доброго царя".

Ситуація була повчальною для обох сторін конфлікту: полтавці, не здобувши підтримки при дворі, зрозуміли, хто господар становища, а О.Куракін обрав більш гнучку політику впливу на них. Це засвідчує ряд заходів, спрямованих на врегулювання "въ <...>щекотливом дѣлѣ козаковъ" [9, с. 41]. Досвідчений політик, князь віднайшов "больші точки" полтавських станових і майнових груп. Він тонко й щедро лестив шляхті про її ролі і місця в державній системі, "сказав, что полтавское дворянство сдѣлалось извѣстнымъ во "всемъ свѣтѣ" своими примѣрными добродѣтелями" [9, с. 32], упорядкував землекористування, дозволивши козакам продавати свої землі і виявивши при цьому добре й поштиве володіння історичною інформацією "о пользовании казаками своей землей, начиная со времени Богдана Хмѣльницкаго" [9, с. 3].

Важливо, на нашу думку, прокоментувати сатиричний відступ "Пісні...", встановити його історичну денотацію, без якої уривок із твору втрачає свою семантику. Так І.Павловський указував, що в віданні О.Куракіна були місцеві суди, під час ревізування яких князь констатував "постоянныя тяжбы и споры изъ-за земель". Свої висновки генерал-губернатор подав у клопотанні до Сенату про заборону казенним палатам

розглядати такі позови і передавати для розгляду в земські й повітові суди. На основі цього 18 травня 1805 року було прийнято урядове рішення, яке послаблювало посадові зловживання, підкуп і бюрократичну тяганину в судах. Відтак звернення автора "Пісні..." напередодні нового 1805 року могло мати своїм наслідком відповідну реакцію О.Куракіна, котрий, "какъ человекъ съ большой инициативой и много заботящійся о благосостояніи края" [9, с. 42], мав ураховувати думку громади.

Повітовий суд І.Котляревський дотепно порівняв із ярмарком у Ромні. Власне, ярмарок, базар у народній культурі асоціюється з великою кількістю людей, локалізованим конгломератом етносів, різноманітністю речей, шумом, багатоголоссям тощо, однак сучасники автора добре знали побутову колізію, яка стосувалася куракінських реформ у сфері містобудування й торгівлі. Мовиться про процес упорядкування Іллінського ярмарку "для общаго блага и въ особенности для торговлѣ Имперіи и въ особенности для блага края" [9, с. 49].

Здавна відомий торговий центр Лівобережної України, що займав значну, але захаращену і до того ж небезпечну "въ пожарномъ отношеніи" площу в середмісті, О.Куракін вирішив розташувати за містом, що викликало чергове роздратування мешканців губернії. Прикметно, що проблема полягала не тільки в матеріальних збитках купців від переміщення ярмарку, а й – суттєво – у зазіханні на традицію, на споконвічний устрій, які вони й намагалися боронити. З історії відомо, що торговий роменський люд скаржився цареві, але лист укотре залишився без відповіді. Натомість було реалізовано план О.Куракіна, що покращив умови торгівлі й уможливив поліпшення архітектурного вигляду Ромен: на місці яток з'явилися нові будинки, бульвари, розширилися вулиці.

Тож у І.Котляревського "ярмарок у Ромні" – це передусім характеристика нераціонального, а то й небезпечного скупчення у тісному приміщенні різних за соціальним станом і майновим статусом людей ("Повні сіни, повна хата/ Нашого набиті брата,/ Аж нельзя пропхнуться мні" [5, с. 239]), а також виразний натяк на строкатість судових справ і непродуктивність їх ведення.

Ретельне перечитування "Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку Олексію Борисовичу Куракіну" дає підстави твердити про заздалегідь продуману І.Котляревським систему міжтекстових зв'язків з російською одою, зокрема з поезією О.Сумарокова: за композиційною організацією, набором жанрових формул і навіть переінакшених цитат "Пісня..." збігається з "Е.И.В. всемилостивейшей государине императрице

Анне Иоановне, самодержице всероссийской, поздравительной одой в первый день нового года" (1740) – текстом відомим, хоч і не взірцево класицистичним.

В обох одах формальним приводом звертання до адресата є віншування з Новим роком – світським, запозиченим із "просвіченої Європи" Петром I святом. Як і О.Сумароков, І.Котляревський звертається до античного персонажа, який допомагає вияскравити позитивні риси можновладця, виявити свою обізнаність із законами творення "розумної краси". Так само у вступі актуалізується пошук відповідних ситуації мовлення риторичних фігур для якнайпишнішого поздоровлення й уславлення цнот державної особи, вживається прийом нарочитого самоприниження ("самоуничиження") "недостойного автора". В О.Сумарокова читаємо: "...Что ж мне взять за средство,/ Не умея ж петь, чтоб не впасти в бегство,/ Тем, что ей должна похвала толика,/ Коль она славна в свете и велика?" [11, с. 49]

Традиційна ще зі староукраїнської літератури риторична формула "малої похвали" великої особи, засвоєна українськими бароковими проповідниками й екстрапольована на російський класицистичний ґрунт, набуває у такому контексті іншого сенсового звучання: "Олексію, любий пане!/ Я про тебе річ начав./ Та боюсь, як слів не стане,/ Щоб ти мні не накричав,/ Бо я наперед признаюсь,/ Що я з музами не знаюсь,/ Тільки троху чув про їх" [5, с. 237–238].

Ідеться про рецепцію класицистичної теорії, вірогідно, у сумароковському тлумаченні жанру та його канонічних модусів, які перевертає, точніше, травестіює оповідач. Російські оди сприймаються автором як прототекст зображення самодержавної традиції у колоніальних реаліях. Якщо в О.Сумарокова Анна Іоанівна – "госпожа", "России всей матерь", котру поетові допомагають славити Марс з Мінервою (алегорії імперської войовничої експансії й мудрості), то в І.Котляревського Куракін – "наш" "пан", "батько" провінційної "малоросійської" Полтави. Звернення до козацького Орфея-неборака, що "змандровав від нас", може трактуватися як пошук естетичного й світоглядного опертя в старосвітській національній традиції, у козацькому демократичному дусі, який би "під сей згодився час", і водночас – як характерницьке "відведення очей" від суттєвого, казкове чаклування "кобзою гарною, дивною", "Що лиш забряжчиш руками,/ То і гори з байраками/ Стануть бити гопака" [5, с. 237]. Травестійований кобзар Орфей, який зачаровував своїм співом звірів і камінь, має і веселити, і повчати, і впливати на свідомість реципієнта, змушувати його розгадувати приховані сенси жартів. На це вказує фігура

умовчання, яка супроводжує натяки на заслуги О.Куракіна перед короною, – зовнішні прикраси ("стьожки", "хрести", "звізди") засвідчують його "славу в Пітенбурзі", тобто діяльність для "общого добра", знатність та неабиякий авторитет, а отже, натякають на особливу місію у провінції. Тому, не треба говорити все: посвячений у сутність справи зрозуміє, розшифрує, зробить висновки. Особливо, якщо це стосується конкретної побутової колізії: "Рад сказати правду-матку,/ Що крутенькую загадку/ Нашим ти задав панам;/ Бо щоб мали чисті душі,/ Щоб держали строго уші,/ Ти собою їх учиш сам" [5, с. 238].

Зважаючи на історичний огляд перших років генерал-губернаторства О.Куракіна, слід акцентувати на критичному ставленні І.Котляревського до місцевого дворянства, про яке він тут говорить. Тож ідеться передусім про відсутність самодостатньої й активної громадянської позиції й самоповаги у "своїх", котрі не здатні протиставити рішучому і продуманому наступові зі столиці жодних учинків, запропонувати активну суспільну національну перспективу. У підтексті слід шукати вказівку на конфлікт між старосвітським і сучасним, замилуванням козацькою традицією та імперськими реаліями.

Я-герой добачає успіхи свого персонажа в "навчанні прикладом", тому пропонує спрямувати зусилля на наведення ладу в судах. Сатиричний відступ у цьому разі постає як "розчакловування", відкриття правди про суспільний недолік, який потребує негайного виправлення. Ця неосвоєна сфера реформаторської діяльності О.Куракіна, яка вказує на недосконалість системи, піддається ретельній деталізації: І.Котляревський звертає увагу можновладця на конкретні позовні справи та юридичні злочини, таким чином захищаючи право простої української людини на справедливий суд, вказуючи втрату майнових вольності козаків ("...пани зо злої волі/ Не дають орати нив;/ Що козацькими землями,/ Сінокосами, полями/ вередують, мов своїм" [5, с. 239]. Тож слід захищати не денационалізованих та апатичних "наших панів", а нащадків простих козаків, від імені яких промовляє письменник. А відтак я-герой хоче бачити О.Куракіна козацьким "паном" і "батьком", а водночас – і слугою ("Будеш хлопцем для других"), який не потребує лестошів і гіперболізації заслуг перед краєм: хто розуміється, той поцінує.

Типологічна близькість "Пісні..." до названої оди О.Сумарокова може простежуватися і в специфічному оперуванні властивим жанрові модусом безсмертя у земній славі. Якщо в російському вірші маємо ствердження неперервності імперської традиції ("Анна, Петр не умирал, хоть лежит и в гробе...") [11, с. 52], то в І.Котляревського – констатацію самодостатності

персонажа, його гуманістичної спрямованості, особистої моральності, яка не входить у конфлікт з його політичною й адміністративною діяльністю: "Сеє не умре ніколи,/ Що ти робиш всім добро,/ Та і робиш з доброї волі,/ Не за гроші і сребро" [5, с. 241]. І.Котляревський поціновує чесноти О.Куракіна як людини Просвітництва. Відомо ж бо, що він був ініціатором створення в Полтаві низки богоугодних закладів, які вказували на нові тенденції в правовій і соціальній сферах життя.

Характер наратора визначає й особливості художнього освоєння локуса Полтави. У традиційній російській оді це місто уособлює міліарну й політичну силу Петербурга (читай – закріплення влади Петра I та його наступників в Україні): "Забудем роскошь, род и дом:/ Последуя монаршей воле,/ Наступим на Полтавско поле,/ Бросай ты молнию и гром" [11, с. 64].

Цю містку й промовисту цитату з "Оды государыне императрице Елисавете Первой на день ея рождения 1755 года декабря 18 дня" О.Сумарокова І.Котляревський інтерпретує у 12, 13, 14 строфах "Пісні...", травестіюючи й уписуючи в місцеві реалії. Просторічне доброзичливе означення служіння Полтаві як жінці структурує художнє середовище дому, де О.Куракін – "батько", "муж", а відтак, за українським ментальним уявленням, захисник, господар, благодійник, котрий дбає, "Щоб обуті і одіті/ І не голодні були..." [5, с. 240].

Тож у "Пісні..." як свідомо опозиція російській оді сформульований образ міста як мирного середовища (по суті, тут започаткована ідея, котра виллється у концепті полтавських чеснот "Наталки Полтавки": "Де згода в сімействі, де мир і тишина;/ Щасливі там люди, блаженна сторона" [5, с. 266]), що потребує не тотального підкорення-завоювання, а відданої розумної праці.

З огляду на проаналізований текст, модус честі набуває подвійного значення. По-перше, це нав'язування адресатові барокової козацької честі, котра полягає у захисті рідного краю та лицарському служінні ідеї, відкиданні особистих інтересів і навіть негачії фізичних та матеріальних задовольень: авторові імponує, що О.Куракін живе в Полтаві сам, без сім'ї, а також без столичних зваб ("Мов тобі чернець від миру,/ Одцуравсь ти од двора" [5, с. 240]), а всі зусилля віддає роботі для "общого добра". Це вказує на новий для України – просвітницький – концепт честі як дотриманого закону моралі. І.Кант – автор найбільш вражаючих означень сутності Просвітництва – "вважав моральним лише той учинок, в якому відсутня будь-яка особиста (природна чи чуттєва) мотивація і лиш усвідомлена необхідність спонукає обирати благо. Отже, моральне те, що підлягає узагальненню і може стати універсальним" [7, с. 49]. Адресат

"Пісні..." "для слави лиш живе", бо "так уродивсь", тобто має природну схильність до добротворення.

Слава у цьому контексті – це і позитивні відгуки, вербальне визнання доцільності й потрібності "благодіяння", і вдячна пам'ять про них. Такі виміри властиві староукраїнській козацькій традиції, репрезентованій письменством XVII–XVIII ст. та народним епосом: "Слава не вмере, не поляже! /Буде слава славна/ Поміж козаками./ Поміж друзями./ Поміж лицарями./ Поміж добрими молодцями!" [13, с. 56–57].

Наратор "Пісні...", сприйнявши О.Куракіна за "свого", транспонує на нього козацькі імперативи безсмертної слави лицаря, котрий виявляє людську гідність, незламність духу, патріотизм. Відтак таке національне розуміння розходиться з церковним ученням про тлінність і примарність усього земного.

Алюзії про сім'ю, дім, формули здоровлення вказують на відгуки колядок у "Пісні...", що, на нашу думку, зумовлено самою хронологією написання твору, пов'язаною з календарно-обрядовим циклом. Це переосмислене в межах конкретного жанру – щедрівки, що виконувалася, як відомо, з 13 на 14 січня, напередодні Нового року, – віншування господареві, де квітчасто мовиться про велику й дружну родину, особисті чесноти пана – працелюбність, дбайливість, мудрість, доброзичливість, за які його шанують ближні, вживаються риторичні звертання до адресата, гіперболізовані порівняння ("Всі тобі, як богу, раді./ Всі тебе, як бога, ждуть" [6, с. 240]). Тож убачати в "Пісні..." лестощі до можновладця немає жодних підстав: це закріплений народною звичаєвістю й онтологією вияв пошани до людини як такої, незалежно від її статків чи статусу, збережений від давніх часів віталістичний (життєствердний) обряд. У колядці-щедрівці кожен може стати "паном-господарем", відтак словесні формули цього фольклорного жанру вивищують особистість, пов'язують її з традицією предків. Відгуки новорічних пісень простежуються насамперед в актуалізації поняття "дому-раю" – барокового саду-винограду, вертограду, огородку, тобто зосередження гармонії, духовної досконалості, затишку й спокою, тобто того, що необхідне адресатові.

Однак колядкові образи транспонуються на реальність, у якій земне буття з його працею й неспокоєм набагато вагоміші і для О.Куракіна, і для очолюваної ним громади, ніж едемська бездіяльність. Тому властива жанрові кінцівка – поколядь – зводиться до побажань такого довгого земного віку, як у старозаповітного Мафусаїла:

Будь здоров і з Новим годом,
І над нашим ще народом

Ще хоч трохи попануй!
Трохи... Ой, коли б багацько!
Бо ти наш і пан, і батько,
І на більше не здивуй! [5, с. 242]

У "Пісні на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну" здійснюється своєрідне осмислення просвітницького ідеалу громадського діяча завдяки характерному для української поезії поєднанню жанрового ареалу бароко й класицизму. Одичний канон, як і в усьому європейському письменстві, втрачає свою притягальну силу, натомість насичується національними етнокультурними та мистецькими реаліями. Прозорі натяки на російську одичну традицію слугують тлом для формування антитетичної духовної парадигми, для вияскравлення усвідомленої української "іншості", яка потребує поваги від можновладця-реформатора, яким і був О.Куракін. А відтак – це "наша пісня", затаєна версія самоідентифікації українця-козака в нових реаліях Просвітництва.

Література

1. Айзеншток І. Котляревщина // Котляревщина / Редакція, вступні статті й примітки І.Айзенштока. – К.: Державне видавництво України, 1928. – 121 с.
2. Бовсунівська Т.В. Українська бурлескно-травестійна література першої половини ХІХ століття (в аспекті функціонування комічного): Навчальний посібник. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2006. – 178 с.
3. Жук В. Полтава часів Івана Котляревського // Слов'янський збірник. – Полтава: АСМІ, 2006. – Вип. 5. – С. 16–37.
4. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К.: Дніпро, 1969. – 630 с.
5. Котляревський І.П. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1969. – 509 с.
6. Кулиш П. Обзоръ украинской словесности. И.Котляревскій // Основа. – 1861. – Январь. – С. 235–262.
7. Мир Просвещения. Исторический словарь / Под ред. Винченцо Ферроне, Даниеля Роша. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 668 с.
8. Николайчик Ф. Ильинская ярмарка въ періодъ ея существования въ г.Ромнах // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Тип. Г.И.Маркевича, 1907. – Вып. 3. – С. 17–107.
9. Павловскій И.Ф. Очеркъ дѣятельности Малороссійскаго генераль-губернатора князя А.Б.Куракина (1802–1808 гг.): По архивнымъ даннымъ, съ рисунками. – Полтава: Т-во Печатного Дѣла, 1914. – 131 с.
10. Павловскій И.Ф. Полтава. Историческій очеркъ ея, какъ губернского города въ эпоху управления генераль-губернаторами (1802–1856). По архивнымъ даннымъ. Съ 80 рисунками и планом города. – Полтава, 1910. – 416 с.

11. Сумароков А.П. Избранные произведения. – М.: Советский писатель, 1957. – 606 с.

12. Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К.: Наукова думка, 1983. – 693 с.

13. Українські народні думи та історичні пісні: Збірник / Упорядн., приміт. О.М.Таланчук; Передм. Б.П.Кирдана. – К.: Веселка, 1990. – 238 с.

14. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – С. 194–470.

О.Г.Ковальчук

Життєва філософія Кирпатого Мефістофеля (роман В.Винниченка "Записки Кирпатого Мефістофеля")

Немовби віддячуючи за відмову від власної життєвої позиції, маса пропонує будь-якій особі дуже комфортний режим існування, де відсутня відповідальність індивіда. Звідси властивий людині "автоматизм" засвоєння корпоративної психології. Не виняток і Яків Михайлюк – він теж успадкував звичку "бути в отарі", що йде ще від "дитинства людськості" [4, с. 26].

Навіть винятковий моральний статус ("самий чесний, самий порядний, самий ... самий ..." [4, с. 41]), як і сильний революційний порив, не спроможний створити умови для ієрархічного сходження у сфері духу, оскільки кожен із нас (за спостереженнями Кирпатого Мефістофеля) живе в особливому – "механістичному" світі, де все тече "одноманітно, монотонно" [4, с. 27].

Фундаментальний закон одностонного, одноманітного, нормативно-фізіологічного буття є всезагальним. Його вплив поширюється на всесвіт у цілому, охоплює всі форми – від найнижчих до найвищих: "Зоряні світи, окремі планети, людські царства, людина, мікроб" – усі вони "живуть по одному шаблону" [4, с. 27].

Ніщо не може зрушити підвалини цього універсального закону – навіть переміщення в інші світи: "На Марсі чи деінде так само, як і тут, родяться, живуть, страждають, умирають ... Усе те саме, не варто і хвилюватись" [4, с. 27].

Механістично запрограмована форма біологізованого буття зумовлює формування збідненого внутрішнього світу, духовний спектр якого не